

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИНУ

Висвітлюються основні причини, негативні наслідки злочинності, здійснюється аналіз проблем профілактики злочинності, визначаються основні недоліки та причини малоефективної боротьби зі злочинністю в Україні.

Ключові слова: злочин, злочинність, профілактика злочинності, соціальний факт, суспільні відносини, правові відносини, громадянське суспільство.

Актуальність та стан наукового розроблення проблеми. Сьогодні злочинність вразила всі сфери життєдіяльності українського суспільства. У цьому зв'язку є важливим поглиблене вивчення природи, причин, наслідків, тенденцій цього соціального явища, що має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин і інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі вони спрямовані на те, щоб забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства.

Результати аналізу першоджерел свідчать про початок вживання терміна «злочинність» у другій половині XIX ст. Одним із перших, хто вживав цей термін, був бельгійський астроном і математик А. Ж. Кетле, а також у різні роки: Е. Феррі, Г. Тард, А. Лакасань, А. Принс, Е. Дюркгейм, Н. Калаянні, Г. Ашаффенбург, Я. Етінгер, Х. Чаріхов, Ф. Ліст, П. Лафарг, Д. Дриль, М. Гернет, В. Бехтерев, В. Бонгер та ін. [1, с. 128].

Основний внесок у вивчення злочинів і злочинності як наукової категорії і практичного явища зробили юристи. Широко відомі праці таких українських кримінологів, як В. А. Глушков, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джу́жа, А. П. Закалюк, Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, О. М. Литвак, А. А. Музика, В. М. Попович, А. П. Тузов, О. Туляков, В. І. Шаку́н і багато інших. Серед соціологів, які досліджували це явище, можна виділити Е. Дюркгейма, Я. І. Ги́линського, Е. В. Тадевосяна, Л. Г. Юні́на, В. М. Когана, І. П. Ру́щенка та ін.

Метою статті є аналіз злочину з позиції соціології, основних його ознак.

Виклад основного матеріалу. У правовій науці різних країн можна знайти формальне визначення злочину як діяння, забороненого законом. Однак юридичний аналіз злочину виявляється сьогодні вже недостатнім. Правознавець бачить злочинну поведінку лише в межах діючої юридичної системи, законодавства конкретної країни.

Відомо, що як об'єкт дослідження, специфічний для соціології, обираються соціальні дії. До них належать як групові дії (тобто дії суспільних груп, верств, класів тощо), так й індивідуальні — дії окремих осіб, що мають суспільне значення.

Соціологічний підхід виходить з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

Поняття злочину — ключова категорія соціології кримінального права. Вона ставить у логічний зв'язок суспільні відносини, з одного боку, і кримінально-правову норму, її ефективність і соціальний механізм дії — з другого. Ця методологічна функція — бути ланкою, що опосередковує, між суспільними відносинами і юридичною нормою, а отже, між соціологією й правознавством — теоретичне відбиття реального місця злочину в житті суспільства.

Не менш важливе значення має правильне розуміння злочину й для практики роботи правоохоронних установ. Адже від того, який зміст буде вкладатися в це поняття, залежить і вибір соціальних і юридичних заходів для профілактики правопорушень, і зміст роботи з підвищення ефективності кримінальних законів, і, нарешті, організація виконання покарання як засобу виправлення й перевиховання.

За об'єктивними властивостями злочин — зазіхання конкретної людини на сталий у суспільстві порядок відносин між людьми, колективами, між колективом і особистістю. Це робить злочин соціальним, суспільно значущим явищем. Навіть тоді, коли, здавалося б, збиток понесений тільки потерпілим, злочинець заподіює шкоду суспільству, тому що зазіхає на його члена, що посідає «своє» місце в системі суспільного поділу праці й тому функціонально пов'язаного з усіма іншими членами.

Захисна реакція суспільства на можливу дезорганізацію індивідом нормального функціонування соціального організму набуває юридичної форми й виражається у вигляді правової заборони, сполученої з погрозою застосування санкцій.

Таким чином, з погляду логічної послідовності соціологічне поняття злочину передує його юридичному визначенню. Ознайомлення з ранніми законодавчими системами показує, що так само було й у дійсній історії права. У них ще не були сформульовані позитивні правила поведінки, й мова

йшла прямо про покарання або відшкодування збитку у випадку заподіяння шкоди тими або іншими конкретними діями. З 43-х статей академічного списку Руської правди 41 присвячена карним або цивільним санкціям. З 408 статей Салічної правди 343 мали каральний характер, а більшість інших належали до процесу. Позитивне ж правило поведінки і юридична заборона з'явилися в кодексах значно пізніше.

Досліджувати злочин необхідно в першу чергу як соціальний факт.

Друга соціологічна ознака злочину — специфічний спосіб зазіхання на сформований соціальний порядок. Ним охоплюються тільки такі дії, які об'єктивно порушують або можуть порушити пануючі суспільні зв'язки.

Способи вчинення злочинів в остаточному підсумку обумовлені особливостями суспільних відносин, на чий порядок вони зазіхають. Дії, об'єктивно небезпечні для суспільства в одній історичній ситуації, можуть бути «соціально нейтральними» або навіть «суспільним благом» в іншій. Приватнопідприємницька діяльність, яка, наприклад, лише спорадично виникає в добуржуазних формаціях, «суспільно корисна» при капіталізмі й злочинна при соціалізмі. Вона не зачіпає основ натурального поміщицького господарства, повністю збігається із приватнопідприємницькою сутністю буржуазного виробництва, у своїй класичній формі заснованого на принципі «вільної конкуренції», і вступає в пряме протиріччя із соціалістичними народногосподарськими початками. Більше того, історично певні типи суспільних відносин узагалі виключають окремі види злочинів або навіть роблять злочинність у принципі неможливою. Не можна стати злодієм, наприклад, у первісній громаді. Безпосередньо колективний характер родової власності привів би до висновку, що людина, вчиняючи «крадіжку», таємно викрадає майно у самої себе.

Третя соціологічна ознака злочину розкриває особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння. Ним є ізольований індивід. Ця ознака дозволяє відрізнити злочин як зазіхання окремої людини на пануючі суспільні відносини від форм класової боротьби, у якій беруть участь маси людей (наприклад, від революції й контрреволюції, від численних парламентських форм міжпартійної боротьби, учасники якої виступають не від свого імені, а як представники політичних організацій, що виражають інтереси певних соціальних груп, і т. д.).

Разом з тим із того, що злочин робить ізольований індивід, аж ніяк не випливає, що він одинак типу Робінзона. Навпаки, лише той, хто реально включений у систему соціальних зв'язків, тільки й може об'єктивно порушити їх. Злочинець — сучасник своєї епохи, що має, зокрема, певний соціальний стан і обов'язки виконувати функції, пов'язані з його місцем у системі суспільного поділу праці. Як будь-яка людина, він повинен задо-

вольняти свої потреби лише за допомогою коштів, у цей момент надаваних суспільством. Саме це визначає його функції, забезпечує об'єктивні можливості їхнього виконання й залежно від останнього встановлює міру індивідуального споживання. Злочинець — ізольований індивід, але його відокремлення відбувається в суспільстві, причому під впливом соціальних умов.

Злочин як соціальний факт має місце лише в єдності всіх трьох його соціологічних властивостей — суспільних відносин, діяння, що зазіхає на нього, і самого діяча [2, с. 49–52]. Особливості суспільних відносин обумовлюють і зміст злочинного діяння, і вчинення його членом суспільства.

З точки зору соціології мають місце:

1) багатомірний підхід до дослідження злочину. Соціолога на відміну від юристів цікавить злочин як «соціальний біль» суспільства, прагнення одних наслідувати іншим, результат впливу навколишнього середовища на індивіда, як різновид дії, що людина робить мінімум один раз у своєму житті, вид поведінки, що відхиляється, злочин як спосіб життя, спосіб досягнення багатства й влади, форма протесту й насильства.

Класичним об'єктом (і предметом) для соціолога є і злочинність, бо вона відповідає всім критеріям соціального факту за Дюркгеймом: а) масовий характер кримінальних дій, стабільність проявів, що чітко фіксується у статистиці; б) об'єктивність існування і примусовий вплив на людину (не можна нормально існувати, ігноруючи факт злочинності); в) усталена система взаємодій, яка знаходить своє віддзеркалення в різноманітних офіційних і неофіційних інститутах. Це — одна із стародавніх форм соціального життя, навіть певний стандарт, який існує незалежно від того, бажаємо ми цього чи ні. З точки зору Дюркгейма, конкретний злочин, тобто індивідуальний факт, уже не є предметом соціології. Сучасна соціологія ставиться більш толерантно до одиничних фактів, бо в них відбивається соціальне життя з його умовностями, культурою і т. ін. Для соціології злочинності сама злочинність (або індивідуальний злочин) може і не бути єдиним фокусом зацікавлення. І цим вона рішуче відрізняється від юридичних дисциплін кримінального циклу. Набагато цікавішою для соціолога є та «соціальна аура», що супроводжує злочинність. Маються на увазі і чинники, що породжують злочинність, і соціокультурні процеси, інститути, структури, які складають сукупність наслідків факту злочинності. Наприклад, острах перед злочинністю, деформація стилю життя під впливом цієї загрози — це не сама злочинність. Проблема висвітлення злочинності в засобах масової інформації та причетність цієї інформації до так званих «злочинів, які зроблені ЗМІ», також є похідною проблемою від факту злочинності. І такі проблеми, дійсно, ніколи не стають темою юридичних досліджень. Але вони можуть складати «проблемне поле», об'єкт соціології злочинності [3, с. 20–21].

Багатомірне бачення злочину включає його розгляд з позицій потерпілого: як він ним сприймається, переживається, а також того, чому потерпілий береться вирішувати самостійно проблему свого захисту;

2) соціологічні критерії суспільної небезпеки злочину. Можливе різноманіття діянь, що зазіхають на громадський порядок, і історична мінливість ступеня шкоди, що об'єктивно заподіюється кожним із них, висувають на перший план проблему масштабу оцінки соціальної небезпеки злочину. У випадку відсутності такого масштабу свідомо або навіть просто справедлива реакція суспільства на вчинення злочину в принципі була б немислимою.

З погляду соціологічної теорії критерієм цінності людського вчинку служить міра його відповідності об'єктивним закономірностям розвитку суспільства.

Як складові загальносоціальної рівнодіючої сили одні вчинки людей, з яких вона складається, можуть збігатися із середньостатистичною нормою поведінки, у загальному й цілому відповідною закономірностям розвитку цієї суспільної системи; другі — наближатися до того ідеалу, що лише в майбутньому стане правилом для всіх; нарешті, треті — протистояти потребам суспільства, що забезпечує нормальні умови своєї еволюції. Перші дві групи вчинків незалежно від цілей і намірів їхніх суб'єктів — соціально корисні, треті — шкідливі, а у своєму крайньому вираженні — суспільно небезпечні або (при високому ступені суспільної небезпеки) навіть злочинні.

Крім міри невідповідності людського вчинку основним закономірностям суспільної еволюції як масштабу оцінки його соціальної небезпеки, соціологічний критерій суспільної шкоди, яку цей учинок може заподіяти, ураховує важливість суспільних відносин, що служать об'єктом зазіхання того або іншого суб'єкта.

Ні спрямованість учинків, ні характер відносин, на які вони заміряються, ще не вичерпують усього того, що враховує соціологічний критерій ступеня суспільної небезпеки. Досить важливою є й міра інтенсивності дії, вчиняючи яку, злочинець зазіхає на ті або інші суспільні відносини. Адже від ступеня інтенсивності цієї дії залежить розмір збитку — соціальної шкоди, яка заподіюється злочином, і, отже, визначення тих умов, які дозволяють відрізнити злочин від провини, а провину від суспільно нешкідливих дій.

Істотним моментом, що впливає на ступінь суспільної небезпеки діянь, є їхня поширеність.

Основна ідея соціологічного підходу до розуміння злочинності полягає в тому, що злочинність — це хвороба соціуму, а злочини — симптоми (ознаки) цієї хвороби. Характер і масштаби злочинності не залежать прямо від волі законодавця. Як свідчить історія, у законодавчій практиці можливі й помилки, і свавілля, і лобювання, і корислива заінтересованість.

Злочинність залежить від характеру сформованих у соціумі суспільних відносин. Її об'єктивною характеристикою є небезпека.

Сутність соціологічного підходу до визначення злочинності характеризується таким: а) розглядом злочинності не як системи злочинів, а як специфічної характеристики суспільства — здатності породжувати злочини у великій кількості; б) розробкою категорії «злочин», що не залежить від законодавства (виключення такої ознаки, як протиправність, при збереженні винності й акцентуванні уваги на суспільній небезпеці);

3) соціологію цікавить не тільки соціальна небезпека, але й позитивна роль злочину в суспільному житті. Цікава щодо цього стаття Е. Дюркгейма «Норма й патологія». Саме в ній він звернув увагу на позитивний бік злочину. Варто підкреслити, що дослідник далекий від того, щоб виправдувати зло, що несе в собі злочин. Він усього лише закликає поглянути на інший бік медалі, яка називається злочином. Е. Дюркгейм помітив таке [4, с. 55–56]:

– злочин підсилює гостроту переживань людини, а це, у свою чергу, сприяє формуванню більш складної структури суспільної свідомості;

– злочин руйнує мораль. Однак чинність впливу моралі й не повинна бути надмірною, тому що в протилежному разі ніхто не наважиться критикувати її і мораль легко набуде застиглої форми;

– у злочині індивід одержує можливість виразити себе незалежно від того, чи йде мова про людину, чії мрії випереджають час, або про злочинця, що перебуває нижче рівня сучасного йому суспільства;

– злочинність показує наявність шляхів, відкритих для змін, а в ряді випадків прямо готує ці зміни. Злочин є прелюдією реформ;

– там, де існує злочин, колективні почуття мають достатню гнучкість, готові набути нової форми. Злочин — це передчуття моралі майбутнього.

Дослідницький задум Е. Дюркгейма допомагає розпізнати сутність злочину в складній діалектиці добра й зла, у єдності позитивних і негативних рис. Злочин не може розглядатися тільки як негативне суспільне явище. Якщо продовжити лінію осмислення розглянутого феномену, що намітив Е. Дюркгейм, то можна побачити, що злочин для певної категорії людей є ефективним засобом одержання матеріальних благ і впливу. Він прискорює нагромадження багатств, дає вигоди тим, хто не вдоволений життям, хто «ковтнув» влади. Будучи прямо пов'язаним з ризиком і авантюрою, злочин різко скорочує звичайні тимчасові рамки в досягненні кар'єри, успіху, зменшує зусилля, необхідні для реалізації цілей законним шляхом. Він формує людей зухвалих, цинічних, жорстоких, із презирством стосовно інших, не стиснутих ніякими принципами й готових до будь-яких змін, тобто так званих сильних особистостей. Злочин ніколи не був тотально негативним, він має великий позитивний егоїстичний заряд, дає потужний соціальний ефект.

Злочин відіграє ключову роль у механізмі відбору сильних особистостей, свого роду «соціальних монстрів», що підривають історично-конкретну форму існуючого суспільного ладу окремої країни, призводить до панування таких груп людей, що встановлюють інший порядок життя.

Можна припустити, що пік негативної ролі злочинності припадає на період стабільного розвитку соціальних систем, а позитивний його ефект стає очевидним у моменти переходу до принципово іншого типу суспільства, іншої правової доктрини, при зміні систем законодавства.

У рамках соціологічного підходу одні вчені вважають злочинність нормальним і вічним явищем (Е. Дюркгейм), інші думають, що при радикальній зміні характеру суспільних відносин суспільство може позбутися цієї вади (Е. Фромм) [5].

Соціологічний підхід певною мірою стирає межі між традиційним розумінням злочинності та її причин. Однак при цьому не заперечується причинність. Навпаки, цей підхід створює настанову на пошук глибинних, сутнісних детермінант. Дослідження такого феномену, як самодетермінація злочинності, показує умовність і відносність меж між явищем і його причиною: сама злочинність залежно від дослідницького кута зору може розглядатися і як слідство, і як детермінанта;

4) соціологія, зокрема соціологія злочинності, займається дослідженнями субкультури злочинного світу.

Отже, із соціологічної точки зору злочин є діянням, що суперечить вимогам того або іншого провідного соціального інституту, який суспільство підтримує шляхом криміналізації цього діяння. Таке визначення є функціональним за суттю, бо воно розкриває роль кримінальних заборон і покарання стосовно соціального порядку. Але воно не вичерпує соціологічних характеристик злочину. Зі структурної точки зору злочин можна розглядати як особливий тип соціальних відносин, де фігурують дві провідні сторони: злочинець і потерпілий;

5) соціологія, зокрема соціологія злочинності, покликана взяти на себе вантаж поглиблення «віктимологічного» аналізу злочину, тобто вивчення його з позиції потерпілого. Потерпілі від «юридичної» і «фактичної» злочинності дають можливість: а) побачити глибину не тільки матеріального, але й морального і соціального збитку від злочинів; б) намалювати повну картину зв'язків людей у злочині; в) створити модель потерпілого, типізувати їхню поведінку; г) виявити, як саме «фактичні» злочини створюють ситуацію, при якій аномія охоплює суспільство.

Сьогодні існує значний суспільний запит на розробку таких напрямів: «білокомірцева злочинність», корупція, організована злочинність, сімейне насилля. Цікавими для соціолога є різні вікові, гендерні та етнічні аспекти злочинності. Тема «Засоби масової інформації та злочинність» сьогодні є

актуальною для України, оскільки торкається функції та суспільних впливів певного інституту. Можна поставити питання про такі інститути, як школа, армія, церква, та їх роль у профілактиці злочинності. Цікавою є тема злочинності в контексті соціально-класових процесів сучасної України, формування вищого класу, еліти у транзитивний період.

Як **висновок**, досліджуючи зазначене коло проблем, соціологія не тільки виконує важливі загальнонаукові функції в межах юриспруденції, а й робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у нашому суспільстві, досягненням громадської згоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
2. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 240 с.
3. Рущенко І. П. Соціологія злочинності : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
4. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности: Современные буржуазные теории : сб. ст. : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – 368 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм // Социс. – 1992. – № 7. – С. 126–134.

СПЕЦИФИКА СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Водник В. Д.

Отмечено, что характер общественных отношений определяет и систему правовых норм, и степень их соблюдения, и «форму» реагирования общества на правонарушение. С точки зрения логической последовательности социологическое понятие преступления предшествует его юридическому определению. Исследовать преступление необходимо в первую очередь как социальный факт. Выделены социологические признаки преступления, такие как специфический способ посягательства на сформированный социальный порядок, особенности субъекта общественно опасного действия. С точки зрения социологии имеет место многомерный подход к исследованию преступления. Ее интересует не только социальная опасность, но и положительная роль преступления в общественной жизни.

Ключевые слова: преступление, преступность, профилактика преступности, социальный факт, субъект, общественные отношения, правовые отношения, гражданское общество.

SPECIFICS SOCIOLOGICAL ANALYSIS CRIMES

Vodnik V. D.

The article notes that today the crime hit all spheres of Ukrainian society. In this regard, it is important to study in depth the nature, causes, effects and trends of this social phenomenon, which has both scientific and practical significance. It should serve as a basis for improvement of social relations and institutions of civil society, social norms and practice of their application, to strengthen the system of social control, the consistent implementation of measures of moral and legal education, prevention and social responsibility. All of them are intended to ensure maximum protection of the individual, the satisfaction of the interests of citizens, democratization and humanization of our society.

The sociological approach goes with the primacy of social relations and relations of legal norms. The nature of social relations and determines the system of legal norms, and their degree of violation (compliance), and the «form» of the response of society to the offense.

The concept of the crime — a key category of sociology of criminal law. She puts in a logical link social relations, on the one hand, and criminal law, the effectiveness of its mechanism of action and social — of the other. This methodological function — to be a link that mediates between public relations and legal norm, and thus between sociology and law — theoretical reflection of the real scene of the crime in society.

No less important is the correct understanding of the crime and the practice of law enforcement agencies. After all, what kind of content will be invested in this concept, and the choice depends on the social and legal measures for the prevention of offenses and the content of the work to improve the effectiveness of criminal law, and in the end, the organization of the implementation of punishment as a means of correcting and re-education.

In terms of logical sequence sociological concept of crime is preceded by its legal definition.

For objective properties of the offense — infringement of a particular person on a permanent social order of relationships between people, groups, between the collective and the individual.

Investigate the crime must be first and foremost as a social fact.

Sociological evidence of a crime is a particular way of infringement of formed social order, especially the subject of socially dangerous acts. Crime covers only those actions that objectively violate or may violate the prevailing social relations.

From the point of view of sociology there is a multi-dimensional approach to the investigation of crime. It is concerned not only a social danger, but also the positive role of crime in society.

Key words: crime, criminality, preventive of criminality, social fact, subject, social relations, relations governed by law, civil society.

